

Sami Lakomäki, Sirpa Aalto ja Ritva Kylli

Näkymättömissä ja kuulumattomissa?

Saamelaiset ja koloniaaliset arkistot

Saamelaisten historioiden tutkimuksessa ”kolonialismi” on ollut vaikea sana, johon niin suomalaiset kuin ruotsalaisetkin historioitsijat ovat pitkään suhtautuneet varauksellisesti.¹ Vaikka keskustelu pohjoismaisesta kolonialismista on lisääntynyt huomasti 2000-luvulla,² etenkin suomalaisessa tutkimuksessa arvioidaan usein edelleen, ettei valtioiden, kirkkojen ja uudisasukkaiden levittäytymistä saamelaisten kotimaille ole mielekästä tarkastella kolonialismina. Näkemystä perustellaan esittämällä, että kyseessä oli rauhanomainen prosessi, jossa saamelaisia kohdeltiin hyvin. Kriitikoiden mukaan ”kolonialismi” on moderni, politisoitunut käsite, jonka käyttö uhriuttaisi saamelaisia ja yksinker- taistaisi kuvaa menneisyydestä.³

Nämä näkemykset ovat tietynlaisen historian tuottamia. Toisen maailmansodan jälkeen sekä Suomi että Ruotsi asemoivat itsensä tasa-arvoisiksi demokratioiksi, eikä tällainen kansallinen itseyemmärrys kannustanut pohtimaan oman menneisyyden mahdollisia yhtymäkohtia globaaliin kolonialismiin.⁴ On myös merkillepantavaa, että valtaväestöihin kuuluvat tutkijat vaike- nivat kolonialismista tilanteessa, jossa valtiot ja saamelaiset kiistelivät maan ja luonnonvarojen hallinnasta ja alkuperäiskansan poliittisesta ase-

masta.⁵ Näiden poliittisten ja kulttuuristen seikkojen ohella kolonialismin tunnistamista ja tunnustamista ovat vaikeuttaneet myös aineistot, joiden kanssa saamelaisten menneisyyksiä tutkivat historioitsijat työskentelevät. Etenkin keskiajalta 1800-luvulle – ja monin osin vielä myöhemmin – saamelaisia koskevat kirjalliset dokumentit syntyivät kiinteänä osana prosesseja, joissa valtiot ja kirkot ulottivat valtaansa saamelaisyhteisöihin. Suurin osa tällaisista dokumenteista on muiden kuin saamelaisten laatimia; ne on kirjoitettu pääosin muilla kuin saamelaiskielillä ja rakennettu muiden kuin saamelaisten kulttuuristen ajattelutapojen pohjalta. Lisäksi dokumentit on tallennettu valtioiden ja kirkkojen arkistoihin, alun perin tukemaan verottajien, pappien ja muiden viranomaisten toimintaa saamelaisten mailla. Pääosa keskiajalta 1800-luvulle tuotetusta kirjallisesta aineistosta on siis niin sisällöltään, kieleltään kuin muodoltaankin läpikotaisin kolonialismin muovaamaa. Kolonialismin tunnistaminen tällaisista dokumenteista on haastavaa, koska ne eivät *kuvaa* kolonialismia vaan *ovat* sitä.⁶

Varsinkin pohjoisamerikkalaisessa historian- tutkimuksessa ja kulttuuriantropologiassa tällaisia dokumentteja ja niiden kokoelmia tarkastellaan usein ”koloniaalisina arkistoina”. Esimerkiksi

1. Gunlög Fur, Colonialism and Swedish History. Unthinkable Connections? Teoksessa Magdalena Naum & Jonas M. Nordin (toim.) *Scandinavian Colonialism and the Rise of Modernity. Small Time Agents in a Global Arena*. Springer 2013, 17–36; Daniel Lindmark, Colonial Encounter in Early Modern Sápmi. Teoksessa Magdalena Naum & Jonas M. Nordin (toim.) *Scandinavian Colonialism and the Rise of Modernity. Small Time Agents in a Global Arena*. Springer 2013, 131–146; Veli-Pekka Lehtola, Sámi Histories, Colonialism, and Finland. *Arctic Anthropology* 52 (2015), 22–36.
2. Suvi Keskinen, Salla Tuori, Sari Irni & Diana Mulaniri, *Complying with Colonialism. Gender, Race and Ethnicity in the Nordic Region*. Ashgate, 2009; Naum & Nordin (toim.) 2013; Johan Höglund & Linda Andersson Burnett, Introduction. *Nordic Colonialisms and Scandinavian Studies. Scandinavian Studies* 91 (2019), 1–12.
3. Suomalaisesta keskustelusta tarkemmin ks. Lehtola 2015, 24–25.
4. Fur 2013, 21; Suvi Keskinen, Intra-Nordic Differences, Colonial/Racial Histories, and National Narratives. *Rewriting Finnish History. Scandinavian Studies* 91 (2019), 163–181.
5. Carl-Gösta Ojala & Jonas M. Nordin, Mapping Land and People in the North. Early Modern Colonial Expansion, Exploration, and Knowledge. *Scandinavian Studies* 91 (2019), 98–133.
6. Ulkopuoliset ovat toki tuottaneet ja tallentaneet runsaasti saamelaisia käsitteleviä aineistoja esimerkiksi osana valtionhallintoa edelleen läpi 1900-luvun aina nykypäivään saakka. Kuitenkin saamelaisten historioita 1900- ja 2000-luvulla

kulttuuriantropologit Nicholas Dirks ja Ann Laura Stoler ovat eritelleet, miten siirtomaavallat keräsivät vieraista alueista ja niiden asukkaista itseään kiinnostavaa informaatiota, joka tulkittiin ja tallennettiin kolonistien epistemologioiden mukaisesti. Valtasuhteet, intressit ja maailmankuvat muokkasivat prosessia aina kerättävän informaation valinnasta sen kirjaamiseen, järjestämiseen ja arkistointiin. Tämä priorisoi tietynlaista tietoa, dokumentoinnin muotoja sekä käsitteellisiä viitekehyksiä ja marginalisoi tai vaienssi toisia, erityisesti kolonisoitujen yhteisöjen tietämisen tapoja. Näin muovautunut tieto on Stolerin, Dirksin ja muiden aihetta ruotineiden tutkijoiden mukaan raamittanut voimakkaasti historiantutkimusta. Niin dokumentit kuin niiden tallentamisen käytänteetkin ovat muokanneet historioitsijoiden kysymyksiä, kieltä, tulkintoja ja tarkastelukulmia.⁷ Osa tutkijoista onkin pohtinut, voiko koloniaalisia arkistoja hyödyntää joutumatta osalliseksi koloniaalisiin valtasuhteisiin ja jäämättä koloniaalisten diskurssien vangiksi.⁸ Monet alkuperäiskansojen edustajat ovat puolestaan epäilleet, etteivät koloniaaliset arkistot kykene tarjoamaan luotettavaa tietoa alkuperäiskansojen menneisyydestä.⁹

Kysymys historiantutkimuksen ja koloniaalisten arkistojen suhteesta on polttava erityisesti Suomen kaltaisissa valtioissa, joissa arkistoista etsitään ratkaisuja kiistoihin alkuperäiskansojen maoikeuksista ja itsehallinnon rajoista – toisin sanoen kiistoihin, jotka kumpuavat koloniaalisesta menneisyydestä.¹⁰ Tässä artikkelissa haluammekin avata kriittistä keskustelua kolo-

niaalisten arkistojen roolista saamelaisten historioiden rakentamisessa. Tarkastelemme erityisesti, miten tutkijat voivat haastaa saamelaisia käsitteleviä koloniaalisia arkistoja, ristivalottaa niitä muiden aineistojen avulla ja purkaa niiden sisään rakentuneita oletuksia, representaatioita ja kertomuksia. Samalla pohdimme, miten koloniaaliset arkistot ovat muovanneet aiempaa, erityisesti suomalaista, saamelaisten historioiden tutkimusta ja mitä uutta saamelaisia koskevien dokumenttiaineistojen tarkastelu nimenomaan koloniaalisina arkistoina voi tarjota.

Pureudumme näihin kysymyksiin kolmen tapausesimerkin kautta. Tarkastelemme saamelaisten näkymättömyyttä keskiaikaisissa asiakirja-aineistoissa, koloniaalisiin arkistoihin 1600–1800-luvuilla tallentuneita saamelaisia ääniä ja 1600-luvun karttojen tapoja hahmottaa saamelaisten kotimaita. Jokainen tapaustutkimus valottaa laajempaa ongelmakenttää: Miten kirjoitamme ulkopuolisten tuottamissa aineistoissa heikosti erottuvia alkuperäiskansoja historiallisten narratiiviemme aktiivisiksi, näkyviksi toimijoiksi? Onko koloniaalisista aineistoista mahdollista löytää alkuperäiskansojen omia ääniä ja miten löytyviä ääniä tulisi tulkita? Miten siirtomaavaltajien dokumenttien tavat rakentaa tilaa kehystävät tutkijoiden tapoja katsella menneisyyttä ja kertoa siitä?

Tarkastelumme ammentaa erityisesti pohjois-amerikkalaisesta etnohistorian ja alkuperäiskansatutkimuksen dialogista.¹¹ Molemmat suuntauokset ovat painottaneet tutkijoiden velvollisuutta purkaa koloniaalisissa arkistoissa muo-

dokumentoimaa myös huomattava määrä saamelaisten omaa kirjallista aineistoa. Nämä aineistot yhdessä haastattelumateriaalien kanssa vähentävät huomattavasti lähimenneisyyden tutkijoiden riippuvuutta ei-saamelaisten tuottamista aineistoista ja arkistoista.

7. Nicholas B. Dirks, *Castes of Mind. Colonialism and the Making of Modern India*. Princeton University Press 2001; Ann Laura Stoler, Colonial Archives and the Arts of Governance. *Archival Science* 2 (2002), 87–109; Ann Laura Stoler, *Along the Archival Grain. Epistemic Anxieties and Colonial Common Sense*. Princeton University Press 2009; Alyssa Mt. Pleasant, Caroline Wigginton & Kelly Wisecup, Materials and Methods in Native American and Indigenous Studies. Completing the Turn. *William and Mary Quarterly* 75 (2018), 207–236; Jeffrey A. Erbig Jr. & Sergio Latini, Across Archival Limits. Colonial Records, Changing Ethnonyms, and Geographies of Knowledge. *Ethnohistory* 66 (2019), 249–273.
8. James S. Duncan, Complicity and Resistance in the Colonial Archive. Some Issues of Method and Theory in Historical Geography. *Historical Geography* 27 (1999), 119–128; Mt. Pleasant et al. 2018, 236.
9. Ks. esim. Angela Cavender Wilson, American Indian History or Non-Indian Perceptions of American Indian History? Teoksessa Devon A. Mihesuah (toim.) *Natives and Academics. Researching and Writing about American Indians*. University of Nebraska Press 1998, 23–26.
10. Adele Perry, The Colonial Archive on Trial. Possession, Dispossession, and History in Delgamuukw v. British Columbia. Teoksessa Antoinette Burton (toim.) *Archive Stories. Facts, Fictions, and the Writing of History*. Duke University Press 2005, 325–350.
11. Patricia Galloway, *Practicing Ethnohistory. Mining Archives, Hearing Testimony, Constructing Narrative*. University of Nebraska Press 2006; Pauline Turner Strong, History, Anthropology, Indigenous Studies. Teoksessa Chris Andersen & Jean M. O'Brien (toim.) *Sources and Methods in Indigenous Studies*. Routledge 2016, 31–40; Mt. Pleasant et al. 2018.

toutuneita narratiiveja ja representaatioita alkuperäiskansoista. Tämä on kuitenkin vain ensimmäinen askel tutkimuksessa, jonka päätaivoite on nostaa alkuperäiskansojen toimijuus ja näkökulmat historiantutkimuksen keskiöön.¹² Sen paremmin etnohistorioitsijat kuin alkupe- räiskansatutkijatkaan eivät halua hylätä koloniaa- lisia arkistoja, vaan kehittää uusia keinoja niiden analysointiin. Olennaista on arkistojen ja niiden aineistojen historiallinen ja kulttuurinen kontekstualisointi ja koloniaalisten dokumenttien lukeminen ristiin alkuperäiskansojen suullisten historioiden, esineellisen kulttuurin ja arkeolo- gisten materiaalien kanssa.¹³

Ennen kuin siirrymme ruotimaan koloniaali- sia arkistoja, haluamme vielä paikantaa itsemme tutkijoina. Koska alkuperäiskansojen mennei- syyksien tarkastelu nivoutuu elimellisesti kolo- nialismin synnyttämiin valtasuhteisiin, on pai- kallaan kysyä, miksi me – kolme ei-saamelaista tutkijaa – olemme tarttuneet poliittisestikin herkkään kysymykseen kolonialismin, arkistojen ja saamelaisten historioiden suhteesta. Tarkoi- tuksemme ei ole kirjoittaa saamelaisten historiaa saamelaisten ”puolesta”. Tämä olisi sekä tarpee- tonta että mahdotonta. Saamelaisilla on omat vahvat suullisen ja kirjallisen historiankirjoituk- sen perinteensä, niin akateemisessa maailmassa kuin sen ulkopuolellakin,¹⁴ ja saamelainen tut- kija, jolla on tukenaan esimerkiksi oman yhtei- sönsä suullisten historioiden ja kielen tuntemus, lähestyy menneisyyttä ainakin osin eri tavoin kuin kaltaisemme ulkopuoliset, jotka ovat riip- puvaisempia valtioiden ja kirkkojen tuottamista aineistoista. Onkin syytä muistaa, että valtioiden, kirkkojen, tutkimusretkeilijöiden, kauppiaiden ja uudisasukkaiden tuottamat ja tallentamat doku- mentit eivät tarjoa ainoaa ikkunaa saamelaisten menneisyyksiin, vaan noita menneisyyksiä tallen- tavat myös muun muassa saamelainen suullinen perinne ja paikannimet. Koloniaalisten arkistojen kriittinenkään erittely ei siis muodosta oikotietä

saamelaisten menneisyyksiin eikä avaa niitä ”sisältäpäin”, alkuperäiskansan omasta näkökul- masta. Katsomme kuitenkin, että koloniaalisten arkistojen syväluotaus auttaa hahmottamaan Fennoskandian menneisyyttä moniäänisenä kokonaisuutena, jossa esimerkiksi Suomen ja suomalaisten (tai Ruotsin, ruotsalaisten jne.) historioita on mahdoton ymmärtää ja kirjoit- taa irrallaan saamelaisten historioista. Tämä on menneisyys, jonka keskiössä ovat erilaisten yhteisöjen dynaamiset kohtaamiset, verkostot, yhteenkietoutumiset, kamppailut ja rajanvedot. Tällainen lähestymistapa kannustaa pohtimaan kolonialismin roolia Fennoskandiassa aiempaa monisyisemmin ja vivahteikkaammin. Kuten saamentutkija Veli-Pekka Lehtola on muistutta- nut, saamelaisten ja ei-saamelaisten kohtaamiset ovat vuosisatojen ajan olleet monenkirjavaa vuo- rovaikutusta, jossa niin konfliktit, yhteistyö kuin sulautuminenkin ovat limittyneet ja nivoutuneet toisiinsa.¹⁵ Tämän monitahoisuuden tavoittami- nen vaatii kuitenkin tutkijoilta yhä kriittisempää aineistojen ja niiden syntyprosessien pohdintaa.

Näkymättömistä näkyviin: Saamelaiset ja keskiaika

Vuonna 1390 Magnus Kase, Hämeen linnan pääl- likkö, laati asiakirjan, jolla hän antoi Turun tuo- miokirkolle Kantalan tilan Sääksmäellä, mutta ei tilaan kuuluvia ”lappalaisia”.¹⁶ Asiakirja on hyvä esimerkki saamelaisia koskevasta keskiaikaisesta dokumenttiaineistosta. ”Lappalaiset” piirtyvät kirjeessä näkyviin väläyksenomaisesti kruunun edustajan tarkastelukulmasta. Pimentoon jää se, keitä he oikeastaan olivat, missä mielessä he ”kuuluvat” Kantalan tilaan ja miten he itse mää- rittelivät suhteensa Kantalaan ja Kaseen.

Samalla tavalla saamelaiset jäävät pimentoon suuressa osassa keskiaikaista kirjallista aineis- toa ja suomalaisessa keskiajan tutkimuksessa. Tutkimus keskittyi vuosikymmeniä nykyisen Suomen rannikon ja eteläosien ”suomalaisten”

12. Mt. Pleasant et al. 2018, 215.

13. Jean O'Brien, *Historical Sources and Methods in Indigenous Studies. Touching on the Past, Looking to the Future.* Teoksessa Chris Andersen & Jean M. O'Brien (toim.) *Sources and Methods in Indigenous Studies.* Routledge 2016, 15–22; Mt. Pleasant et al 2018.

14. Ks. esim. Johan Turi, *Muittalus samid birra. En bog om lappernes liv.* Græbes 1910; Israel Ruong, *Samerna i historien och nutiden.* BonnierFakta, 1982; Samuli Aikio, *Olbmot ovdal min. Sámiid historjá 1700-logu rádjái.* Girjegiisá 1992; Veli-Pekka Lehtola, *Saamelaiset suomalaiset. Kohtaamisia 1896–1953.* SKS 2012.

15. Lehtola 2012, 457.

16. *Finlands Medeltidsurkunder* (FMU) 986, df.narc.fi/document/986 (26.11.2019).

maatalousyhteisöjen kehittämiseen, kiinnittymiseen Ruotsin valtakuntaan ja levittäytymiseen kohti sisämaata ja pohjoista.¹⁷ Kun menneisyyden maisemaa hahmotettiin ”rintamaiden” näkökulmasta, sisämaa ja pohjoinen näyttäytyivät laajoina ”erämaina”, joissa vaelteli ainoastaan harvalukuisia ”lappalaisia” (ks. kuva 1).¹⁸ Monille tutkijoille ”lappalaiset” eivät puolestaan edustaneet ”oikeaa” asutusta, ja esimerkiksi paikallishistorioissa ”vanhimmaksi asutukseksi” nimettiin usein vasta ensimmäiset suomalaiset talonpojat.¹⁹ Vielä vuonna 2003 historioitsija Jouko Vahtolan *Suomen historian* kartta ”keskiajan Suomesta” keskittyi ”kiinteän, maataloutta harjoittavan talonpoikaisen asutuksen” laajuuteen. Niinpä asutetuksi on merkitty ainoastaan nykyisen Suomen alueen eteläisin neljännes sekä ohut kaistale länsirannikkoa; muu osa kartasta on jätetty valkeaksi.²⁰ Vaikka tutkijoiden näkemys aiheesta on sittemmin monimutkaistanut,²¹ yleisessä historiatietoisuudessa etenkin varhaiskeskiajan Suomi nähdään edelleen usein suurelta osin asumattomana.²²

Tarina asumattomasta sisämaasta pohjautuu osittain Ruotsin keskiajan kuninkaiden julistuksiin, jotka kannustivat talonpoikia levittäytymään kruunun asumattomina pitämille maille maanviljelyn ydinalueiden ulkopuolelle. Toisaalta saamelaiden näkymättömyys keskiajan tutkimuksessa kumpuaa kansallisen historiankirjoutuksen perinteestä, joka määritteli tutkimuksen ytimeksi nimenomaan suomalaisten ja Suomen menneisyyden. Olennainen osa tätä perinnettä oli pitkään suuri kertomus suomalaisen talonpoikaisasutuksen levittäytymisestä asumattomiin erämaihin keskiajan ja uuden ajan alun kulussa.²³ Näistä juurista kasvoi ajan myötä vahva narratiivi, jossa nykyisen Suomen alue näyttäytyi lähtökohtaisesti suomalaisena tai suomalaistamista

odottavana tilana, ei etnisesti ja kulttuurisesti kirjavana ja kamppailtuna alueena. Tätä tarinaa on syytä haastaa kirjoittamalla saamelaisia näkyväksi, aktiiviseksi osaksi keskiajan historiaa ja pohtimalla, miten tämä muuttaa vakiintuneita käsityksiä asutuksesta, kulttuurisista ja etnisistä rajanvedoista ja eri yhteisöjen välisistä suhteista keskiajalla.

Tehtävä ei ole helppo. Yhden suurimmista haasteista muodostavat tutkimusaineistot. Kirjallisia dokumentteja on keskiajalta vähän. Ne ovat pääosin vieraiden virkamiesten maallisen ja kirkollisen hallinnon tarpeisiin tuottamia ja siksi sisällöltään ja näkökulmiltaan hyvin rajautuneita. Osa on suorastaan propagandistisia, kuten kuninkaiden julistukset, jotka nimesivät laajoja alueita asumattomiksi ja lupasivat niitä uudisasukkaille. Saamelaisiin keskiajan dokumentit viittaavat harvoin ja silloinkin Magnus Kasen kirjeen tavoin ulkopuolisten silmin ja monitulkintaisesti. Näistä syistä on olennaista, että laajenevien valtakuntien ja kirkkojen aineistoja tarkastellaan nimenomaan koloniaalisina arkistoina erittelemällä, millaisia näkökulmia, tietoja ja tulkintoja ne yhtäältä priorisoivat, toisaalta marginalisoivat. Kriittinenkin luenta ei kuitenkaan muuta sitä tosiseikkaa, että nämä aineistot jättävät saamelaiset tutkimuksen näkökentän rajoille. Kirjalliset dokumentit tarvitsevatkin rinnalleen muunlaisia, ennen kaikkea arkeologisia ja kielitieteellisiä, aineistoja. Samalla on syytä arvioida kriittisesti aineistojen tulkinassa hyödynnettäviä analyttisiä kategorioita ja niiden kulttuurisia taustoja.

Keskiaikaisen asutuksen kartoittaminen tarjoaa hyvän esimerkin siitä, miten erilaisilla aineistoilla ja analyttisillä kategorioilla saamelaisia voidaan tehdä näkymättömiksi tai näkyviksi. Pääosa keskiajan kirjallisista dokumenteista nivoutuu maallisen ja kirkollisen hallinnon rakentamiseen.

17. Armas Luukko, *Pohjois-Pohjanmaan ja Lapin keskiaika sekä 1500-luku. Pohjois-Pohjanmaan ja Lapin historia II*. Liiton kirjapaino 1954; Seppo Suvanto, *Suomen historia II. Keskiaika*. Weilin & Göös 1985, 220; Jouko Vahtola, *Suomen historia. Jääkaudesta Euroopan Unioniin*. Otava 2003, 46–54. Vrt. Jukka Korpela, *Sisä-Suomen asuttaminen ja väestönkasvu myöhäiskeskiajalla ja uuden ajan alussa. Historiallinen Aikakauskirja* 109 (2012), 275–291.

18. Tutkimusperinnettä vaeltelevista ”lappalaisista” ovat tarkastelleet mm. Mauno Hiltunen, *Maailma maailmojen välissä. Enontekiön asukkaat, elinkeinot ja maanhallinta 1550–1808*. Oikeusministeriö 2006, 17–18, ja Veli-Pekka Lehtola, *Eteläisen Suomen muinaiset lappalaiset. Muinaistutkija* 4 (2008), 2–18.

19. Esim. Jouko Vahtola, *Oulujokilaakson historia keskiajalta 1860-luvulle*. Teoksessa Matti Huurre & Jouko Vahtola, *Oulujokilaakson historia kivikaudelta vuoteen 1865*. Oulujokilaakson historiatuomikunta 1991, 71–571.

20. Vahtola 2003, 56.

21. Korpela 2012, 275–291.

22. Ks. esim. Torsti tietää. *Helsingin Sanomat* 17.2.2019, B12.

23. Hiltunen 2006, 17–18.

On selvää, että tällaisten asiakirjojen näkökenttä kattaa ainoastaan seudut, joille voutien, pappien, kirjureiden ja heidän tietolähteidensä katse ulottui. Ne myös rekisteröivät vain sellaiset asutuksen ja maanomistuksen muodot, jotka maalliset ja kirkolliset virkamiehet tunnistivat ja tunnustivat asutukseksi ja maanomistukseksi. Huomattavasti kattavamman kuvan asutuksen todellisesta laajuudesta ja monimuotoisuudesta tarjoaakin arkeologia. Siinä missä Vahtolan kartta vuodelta 2003 esittää pääosin kirjallisen dokumenttiaineiston nojalla miltei koko ”keskiajan Suomen” asumattomana, näyttäytyy lähes koko nykyisen Suomen alue asuttuna kahden arkeologin, Sami Ranisen ja Anna Wessmanin, vuonna 2015 laatimassa kartassa myöhäisrautakauden asutuksesta.²⁴ Kyse ei ole vain erilaisista aineistoista vaan myös niiden tulkinnasta. Asumattomien erämaiden tarina perustuu keskiaikaisen hallinnon dokumenteista nousevaan maatalousyhteiskunnan näkökulmaan, joka kategorisoi asutukseksi ainoastaan pysyvät maatilat ja kylät peltoineen. Suurin osa nykyisen Suomen alueen asutuksesta

■ Kuva 1. Näkemys saamelaisista liikkuvaa elämää viettävänä kiertolaisina heijastuu voimakkaasti ruotsalaisen Olaus Magnuksen *Carta Marinassa* (1539), joka sijoittaa saamelaisten kotimaille esimerkiksi tämän metsästävän kaksikon. Lähde: doria.fi/handle/10024/147788, public domain.

ei kuitenkaan perustunut peltoviljelyyn tai yhden paikan pysyvään asuttamiseen. Asutus oli usein metsästyksen, kalastuksen, keräilyyn ja kaskeamiseen nojautuvaa, monipaikkaista ja liikkuvaa. Arkistoaineistojen ja niiden kategorioiden haastaminen on siis välttämätöntä, jotta voimme nähdä keskiajan maiseman elävänä ja asutettuna.

Dokumenttien kieli ja kategoriat ovat ongelmallisia myös, kun yritämme ymmärtää, ketkä asuttivat näitä monimuotoisia ja dynaamisia sosiaalisia maisemia. Ruotsinkieliset asiakirjat puhuvat ”erämaiden” asukkaista ”lappalaisina”. Suomalaisessa keskiajan tutkimuksessa on kauan kiistelty siitä, viittako termi välttämättä aina saa-

24. Sami Raninen & Anna Wessman, Rautakausi. Teoksessa *Muinaisuutemme jäljet. Suomen esi- ja varhishistoria kivikaudelta keskiajalle*. Gaudeamus 2015, 213–365 (kartta sivulla 354).

melaisiin. Vaikka ”lappalainen” tarkoittaa suomen murteissa systemaattisesti saamelaista,²⁵ esimerkiksi historioitsija Jukka Korpela on pohtinut, kuinka hyvin keskiaikaisia dokumentteja laatineet ruotsinkieliset kirjurit ymmärsivät tämän tai muidenkaan ihmisiä luokittelevien suomalaisen sanojen merkityssisältöjä. Korpela epäileekin, että kirjureille ”lappalaisia” olivat ketkä tahansa vierasta kieltä puhuneet syrjäseutujen asukkaat.²⁶

Kysymykseen avautuu kuitenkin toisenlainen näkökulma, jos laajennamme arkistomme hallinnon dokumenteista kielitieteeseen ja paikannimistöön. Eteläistä Suomea myöten tunnetaan runsaasti saamelaisia paikannimiä. Lisäksi monet Etelä-Suomen suomenkielisetkin paikannimet sisältävät lainoja saamesta.²⁷ Kielitiede katsookin, että rautakaudella ja keskiajalla saamea puhuttiin kaikkialla nykyisen Suomen alueella Varsinais-Suomen ulkopuolella.²⁸ Niinpä keskiaikaisten dokumenttien sisämaan ”erämaihin” sijoittamat ”lappalaiset” on syytä tulkita nimenomaan saamenkielisiksi. Toinen asia tietenkin on, miten keskiajan ihmiset itse hahmottivat ja merkityksellistivät kielellisiä ja kulttuurisia rajoja ja identifioivat itsensä ja toisensa. Vaikka ihmisiä luokitteleva termi ”lappalainen” kertoo ainakin joidenkin rajojen tärkeydestä, myös kulttuurinen ja kielellinen hybridisaatio näyttää olleen keskeinen osa keskiajan sosiaalista elämää. Tähän viittaavat jo saamelaislainat suomalaisissa paikannimissä.

Kohtaamiset ja suhteet eri kieliä puhuvien ja kulttuurisesti erilaisten yhteisöjen välillä nousevat laajemminkin tutkimuksen keskiöön, kun saamelaiset kirjoitetaan näkyväksi osaksi keskiaikaa.

Jos sisämaata ei nähdä asumattomina erämaina vaan saamelaisten kotimaina, täytyy pohtia aiempaa tarkemmin, miten suomalainen asutus oikeastaan levittäytyi alueelle. Jälleen on olennaista katsoa kruunun ja kirkon arkistojen ulkopuolelle. Paikannimistö kertoo sekä rinnakkaiselosta että konflikteista. Esimerkiksi alisella Torniojoella ja keskisellä Kemijoella esiintyy lähekkäin sekä saamelaisia että hämäläisiä ja karjalaisia paikannimiä, mikä viittaa kielellisesti ja kulttuurisesti monimuotoiseen asutukseen.²⁹ Sen sijaan useimmilla Pohjois-Pohjanmaan suurista joista on suomenkielinen nimi, kun taas monien sivujokien nimet ovat saamelaisia.³⁰ Tämä on mahdollisesti merkki siitä, että näillä seuduilla suomenkieliset tulokkaat työnsivät aluetta kauemmin asuttaneet saamelaiset peltoviljelyyn ja karjanhoitoon parhaiten sopineiden jokivarsien ulkopuolelle.³¹

Kruunun ja kirkon arkistojen kyseenalaistaminen ja täydentäminen muilla aineistoilla avaa siis ikkunan monikieliseen ja -kulttuuriseen keskiaikaan, jossa miltei tyhjän maan asuttamisen sijaan keskeistä osaa näyttelivät kielellisesti ja kulttuurisesti erilaisten ryhmien moninaiset kohtaamiset. Näiden kohtaamisten ruotiminen pakottaa tutkijoita pohtimaan sekä kolonialismin merkitystä Suomen historiassa että sitä, miten pelkästään maallisen ja kirkollisen hallinnon arkistoihin nojautuminen muokkaa käsityksiämme menneisyydestä. Kirjalliset lähteet itsessään eivät pysty tuottamaan uutta tietoa vaikkapa keskiajan asutushistoriasta, mutta niiden tietojen yhdistäminen arkeologian tuloksiin voi valaista uudella tavalla tätä ilmiötä.

25. Jouko Vahtola, Saamelaisten esiintyminen Suomessa varhaishistoriallisten lähteiden ja paikannimien valossa. Teoksessa Paul Fogelberg (toim.), *Pohjan poluilla. Suomalaisen juuret nykytutkimuksen mukaan*. Suomen Tiedeseura 1999, 109–116.
26. Jukka Korpela, *Viipurin linnaläänin synty. Viipurin läänin historia II*. Gummerus 2004, 231; Jukka Korpela, *The World of Ladoga. Society, Trade, Transformation and State Building in the Eastern Fennoscandian Boreal Forest Zone c. 1000–1555*. LIT Verlag 2008, 141.
27. Ante Aikio, ”The Study of Saami Substrate Toponyms”. Teoksessa Ritva Liisa Pitkänen & Janne Saarikivi (toim.) *The Borrowing of Place-Names in the Finno-Ugric Languages*. Debrecen 2007, 159–197; Denis Kuzmin, ”The Inhabitation of Karelia in the First Millennium AD in the Light of Linguistics”. Teoksessa Joonas Ahola & Frog with Clive Tolley (toim.) *Fibula, Fabula, Fact. The Viking Age in Finland*. SKS 2014, 291.
28. Petri Halinen, Saamelaiset rautakaudella ja keskiajalla. Teoksessa Georg Haggren et al. (toim.) *Muinaisuutemme jäljet. Suomen esi- ja varhaishistoria kivikaudelta keskiajalle*. Gaudeamus 2015, 424–425.
29. Jouko Vahtola, *Tornionjoki- ja Kemijokilaakson asutuksen synty. Nimistötieteellinen ja historiallinen tutkimus*. Pohjois-Suomen historiallinen yhdistys 1980, 64, 91–92; Matti Enbuske, *Vanhan Lapin valtamailla. Asutus ja maankäyttö Kemian Lapin ja Enontekiön alueella 1500-luvulta 1900-luvun alkuun*. SKS 2008, 79.
30. Jouko Vahtola, *Nimistötutkimus ja Pohjois-Suomen varhaishistoria*. Oulun yliopisto 1990, 2–3.
31. Timo Ylimaunu, Sami Lakomäki, Titta Kallio-Seppä, Paul R. Mullins, Risto Nurmi & Markku Kuorilehto, Borderlands as Spaces. Creating Third Spaces and Fractured Landscapes in Medieval Northern Finland. *Journal of Social Archaeology* 14 (2014), 244–267.

Vammautettuja, vaiennettuja ja vaijenevia?

Kuninkaallisen majesteetin ”nöyriksi ja uskollisiksi alamaisiksi” tunnustautuvat ”köyhät lappalaiset” Hans ja Oloff Andersson lähettivät vuonna 1649 kuningatar Kristiinalle kirjeen, jossa he valittivat, että suomalaiset talonpojat olivat tunkeutuneet saamelaisten kalavesille Kemijärvellä.³² Tällaiset dokumentit, joissa saamelaiset puhuvat – tai näyttävät puhuvan – suoraan lukijalle, eivät ole harvinaisia suomalaisissa, ruotsalaisissa ja norjalaisissa arkistoissa. 1600-luvulta lähtien varsinkin keskeisiä elinkeinoja uhanneet ongelmat saivat monet saamelaiset Hans ja Oloff Anderssonin tapaan etsimään käsiinsä ruotsia tai muita valtakuntien hallinnon kieliä taitavat kirjurit ja sanelemaan heille kirjeitä etelään lähetettäväksi. Papit, virkamiehet ja matkalaiset puolestaan tallensivat saamelaisten puheenvuoroja kärkeäpöytäkirjoihin, raportteihin, matkakuvauksiin ja etnografioihin. Moni saamelainen tarttui itsekin kynään, muutamat jo 1600-luvulla ja yhä useampi 1800-luvulla.

Alkuperäiskansojen omien ”äänten” löytäminen koloniaalisista arkistoista on pitkään ollut yksi etnohistorian ja alkuperäiskansatutkimuksen keskeisiä tavoitteita. Tällaiset äänet on katsottu korvaamattomiksi alkuperäiskansojen toimijuuksien ja näkökulmien hahmottamisessa ja koloniaalisiin valloittajiin keskittyvien tutkimusperinteiden haastamisessa. Alkuperäiskansojen äänten tavoittaminen on kuitenkin pulmallinen tehtävä. Kyse ei yleensä ole siitä, etteikö arkistoissa olisi runsaasti dokumentteja, jotka näyttävät tallentavan alkuperäiskansojen ääniä. Sen sijaan äänien tulkinta on täynnä metodisia ja teoreettisia ongelmia.³³ Kun saamelaiset Hans ja Oloff Anderssonin tapaan sanelivat kirjeitä, puhuivat käräjillä tai keskustelivat pappien, virkamiesten tai muiden vieraiden kanssa, heidän sanansa käännettiin ja kirjattiin vieraalla kielellä.

Samalla saamelaisten suullinen, oman kulttuurin konventioista kumpuava performanssi muokattiin osaksi vierasta kirjallista formaattia ja sen kielellisiä ja kulttuurisia esitystapoja. Kuinka paljon informaatiota katosi tai vääristyi tässä prosessissa? Olivatko esimerkiksi Hans ja Oloff Anderssonin kirjeen alamaisuutta ja köyhyyttä korostavat sanavalinnat saamelaisten omia vai ruotsalaisen kirjurin yritys ahtaa heidän kriittinen viestinsä ruotsalaiseen, hallitsijalle suunnatun vetoamuksen muottiin?

Vieraalla kielellä vierasiin kulttuurisiin formaatteihin tallennetut alkuperäiskansojen äänet ovat merkittävä haaste alkuperäiskansojen historioiden tutkimukselle. Skeptisimmät tutkijat epäilevät, etteivät kolonistien omista syistä kääntämät ja kirjaamat puheenvuorot voi edustaa alkuperäiskansojen autenttisia näkemyksiä.³⁴ Toiset taas ovat pitäneet koloniaalisiin dokumentteihin tallennettuja alkuperäiskansojen ääniä ”vammutettuina”. Ne nähdään väläyksinä alkuperäiskansojen tavoista hahmottaa tapahtumia, mutta vieras konteksti, kielellinen ja kulttuurinen kääntäminen ja koloniaalisten kirjureiden kiinnostuksen puute ovat vieneet niiltä kyvyn kertoa kokonaisia tarinoita omilla ehdoillaan.³⁵

Useimmat etnohistorioitsijat ja alkuperäiskansatutkijat katsovat kuitenkin, että ”vammuttuneidenkin” äänten hedelmällinen tutkimus on mahdollista. Keskeinen lähtökohta on tunnistaa, että Hans ja Oloff Anderssonin kirjeen kaltaiset dokumentit ovat moniäänisiä ja -kerroksisia. Etnohistorioitsijat ja alkuperäiskansatutkijat ovatkin esimerkiksi ruotineet, miten alkuperäiskansojen äänet ovat muovautuneet koloniaalisiin dokumenttiformaatteihin, mutta myös muovanee niitä ja miten kääntämisen ja kirjaamisen prosessit ovat sekä muuttaneet että säilyttäneet alkuperäiskansojen omaa ilmaisua ja näkökulmia koloniaalisissa asiakirjoissa.³⁶ Tällainen analyysi

32. Isak Fellman, *Handlingar och Uppsatser Angående Finska Lappmarken och Lapparne*: 4. Finska litteratursällskapet 1915, 202–203.

33. Daniel K. Richter, *Facing East from Indian Country. A Native History of Early America*. Harvard University Press 2001, 110–150; James H. Merrell, “I Desire All That I Have Said... May Be Taken Down Aright.” Revisiting Teedyuscung’s 1756 Treaty Council Speeches. *William and Mary Quarterly* 63 (2006), 777–826; Alejandra Dubcovsky, Defying Indian Slavery. Apalachee Voices and Spanish Sources in the Eighteenth-Century Southeast. *William and Mary Quarterly* 75 (2018), 295–322.

34. Ks. Nancy Shoemaker, *A Strange Likeness. Becoming Red and White in Eighteenth-Century North America*. Oxford University Press 2004, 9–10.

35. Stoler 2009, 35.

36. Richter 2001, 110–150; Merrell 2006; Dubcovsky 2018.

on välttämätöntä. Ilman sitä esimerkiksi ääntään aktiivisesti käyttäneet Hans ja Oloff Andersson nähdään tutkimuksessakin koloniaalisten dokumenttien kielen määrittelyinä kruunun ”uskollisina alamaisina”. Samalla saamelaisten koloniaalisiin arkistoihin tallennetut puheenvuorot jäävät kuriositeeteiksi, jotka eivät haasta tutkimuksen vakiintuneita lähtökohtia tai arkistoihin rakentuneita oletuksia esimerkiksi saamelaisten ja koloniaalisten valtakuntien suhteista.

Erityisen tehokkaasti koloniaalisten arkistojen oletuksia ja tutkijoiden tarkastelukulmia haastaa saamelaisten oma suullinen perinne – kertomukset, joiut, sadut ja arvoitukset – jota virkamiehet, papit ja muut vieraat kirjasivat ylös 1600-luvulta lähtien. Esimerkiksi vuosina 1819–1832 Utsjoen kirkkoherrana toiminut Jacob Fellman keräsi saamelaisten ”kansallislauluja”, jotka avaavat saamelaisen näkökulman pohjoisen Fennoskandian historiaan. Fellmanin kirjalliseen muotoon muuttamien laulujen joukossa on esimerkiksi ”Suola ja Noaidi”, joka kertoo taistelusta uudisasukkaiden ja saamelaismaiden vanhan omistajan, noidan, välillä.³⁷ Utsjoelta Fellman merkitsi muistiin myös joiun Saamenmaan aikaisemmista asukkaista. Se kuvaa, miten kaukaisten seutujen kuninkaas lähettivät tuomarinsa ja pappinsa vaurudestaan tunnetulle Saamenmaalle ja kuinka kuninkaan alamaisiksi joutuminen tuhosi saamelaisten itsenäisyyden.³⁸

Alkuperäiskansojen suullisen kerrontaperinteen hyödyntäminen on jakanut historioitsijoiden mielipiteitä jo vuosikymmeniä.³⁹ On selvää, ettei esimerkiksi Fellmanin kirjaamia ”kansallislauluja” ole hedelmällisintä lähestyä ensisijaisesti ”tosina” tai ”epätosina” kertomuksina saamelaisten ensikohtaamisista uudisasukkaiden ja kruunun edustajien kanssa. Sen sijaan ne kertovat, miten 1800-luvun alun saamelaiset Utsjoella keskustelivat sekä menneisyydestään että nykyisyydestään ja rakensivat kumpaakin kerronnan kautta.⁴⁰ Koloniaalisiin arkistoihin tallennetun

kerrontaperinteen voikin nähdä ennen muuta otteina saamelaisten omista historiografisista keskusteluista. Tässä suhteessa ne muistuttavat pappien, virkamiesten ja tutkijoiden tuottamia tekstejä saamelaisista: kaikki nämä sekä rakentuivat tiettyjen kulttuuristen historiakäsitysten ja maailmankuvien varaan että muokkasivat niitä. Koloniaalisia arkistoja haastamaan pyrkivälle tutkijalle saamelainen kerronta tarjoaa kuitenkin vaihtoehtoisia tulkintakehyksiä, joiden puitteissa muutkin aineistot voivat avautua uudella tavalla.⁴¹ Miten käsitys esimerkiksi Utsjoen saamelaisyhteisön ja alueelle levittäytyvien valtakuntien suhteista muuttuu, jos valtakuntien dokumenttiaineistoa ei tulkita vain niiden oman, alamaisuutta ja kruunun vallan oikeutta korostavan kielen puitteissa vaan myös konfliktia ja koloniaalista vallankäyttöä painottavan paikallisen saamelaisen historiografian kontekstissa?

Myös saamelaisen suullisen perinteen kirjaaminen on aina ollut monimutkainen, valtasuhteiden ja kääntämisen leimaama prosessi. Joiun kuninkaiden tunkeutumisesta saamelaisten kotimaille esitti Fellmanille Utsjoella asunut saamelainen lautamies Matts Anundsson Laiti vuonna 1831. Laiti kertoi kuululleensa kyseisen joiun suunnilleen vuonna 1805 Norjan Laisvuonossa asuvan saamelaisen esittämänä. Laiti näyttää kuitenkin jättäneen osan joiun sisällöstä ja taustasta kertomatta, sillä Fellmanin mukaan hän ei muistanut alkuperäisen esittäjän nimeä eikä laulun sanoja kokonaisuudessaan.⁴² On mahdollista, että Laiti piti joikua poliittisesti niin arkaluontoisena, ettei halunnut paljastaa näitä seikkoja Fellmanille.

Laitin vaikeneminen herättää kysymyksen siitä, miten saamelaisten hiljaisuuksia koloniaalisissa arkistoissa tulisi tulkita. Koloniaalisiin dokumentteihin tallennetut alkuperäiskansojen äänet on yleensä nähty merkinä alkuperäiskansojen voimasta ja toimijuudesta. Vastaavasti äänten puuttuminen on tulkittu osoitukseksi alkuperäiskansojen alistetusta asemasta.⁴³ Arkistojen hil-

37. Jacob Fellman, *Anteckningar under min vistelse i Lappmarken. 2. delen*. Finska litteratursällskapet 1906, 254–256.

38. Fellman 1906, 239–251.

39. Julie Cruikshank, *Oral Tradition and Oral History. Reviewing Some Issues*. *Canadian Historical Review* 75 (1994), 403–421; Perry 2005.

40. Ks. Lynn Abrams, *Oral History Theory*. Routledge 2010, 6–7.

41. Ks. Galloway 2006, 22.

42. Fellman 1906, 247.

43. Duncan 1999, 123.

jaisuuksien taustalla on kuitenkin aina monita-hoisia sosiaalisia prosesseja. Niinpä hiljaisuuden tulisi olla tutkimuksen ja teoretisoinnin kohde siinä missä äänienkin.⁴⁴ Laitin tapaus osoittaa, että vaikeneminen voi kertoa myös voimasta ja vastarinnasta. Itse asiassa valtakuntien ja valtioiden virkamiesten edessä vaikeneminen on ollut hyvin yleinen saamelaisen vastarinnan muoto.⁴⁵ Usein on kuitenkin vaikea tietää, kertooko saamelaisten hiljaisuus koloniaalisissa arkistoissa saamelaisten *vaikenemisesta* vai *vaiementamisesta*.⁴⁶ Erottelu on äärimmäisen tärkeä ja vaatii tarkkaa syventymistä dokumenttien syntykonteksteihin ja -prosesseihin.

Kaikki saamelaiset eivät tietenkään ole äänessä tai vaikene koloniaalisissa arkistoissa samalla tavalla. Äänet ja hiljaisuudet ovat aina poliittisesti rakentuneita ja sukupuolittuneita. Tästä tarjoavat hyvän esimerkin saamen kielen sanaluettelot ja sanakirjakäsikirjoitukset, joita suomalaiset tutkijat laativat 1800-luvulla yhteistyössä saamelaisten kielimestarien kanssa.⁴⁷ Sanaluettelot ovat täynnä arvokasta aineistoa saamelaisten elämäntavasta ja maailmankuvasta. Silti voidaan kysyä, kuuluuko niistä kaikkien saamelaisten ääni. Tutkijoita avustaneet kielimestarit näyttävät olleen pääasiassa miehiä, joten sanaluettelot eivät välttämättä sisällä kattavasti saamelaisnaisille tärkeää erityissanastoa kuten käsityöterminologiaa.⁴⁸ Naisten hiljaisuus arkistoissa korostuu entisestään, kun mennään kirkon ja valtion tuottamiin virallisiin asiakirjoihin. Siinä missä 1800-luvulta on säilynyt runsaasti esimerkiksi kirkon palveluksessa katekeettina toimineiden saamelaismiesten kirjoittamaa aineistoa,⁴⁹ naisilla ei ollut ennen 1800-luvun viimeisiä vuosikymmeniä yleensä mahdollisuutta toimia ammateissa, joissa asiakirjoja tuotettiin.⁵⁰ Naisten hiljaisuudet vaa-

tivat jälleen yksityiskohtaista tutkimusta. Milloin ne ovat vaikenemista, milloin taas vaiementamista? Missä määrin naisia vaiensivat valtakuntien ja kirkkojen sukupuolittuneet valtarakenteet ja ideologiat, missä määrin saamelaisyhteisöjen omat normistot ja maailmankuvat?

Oman kysymyksensä muodostaa vielä se, kenellä on eettinen oikeus ja riittävästi kulttuurista osaamista koloniaalisista arkistoista löytyvien saamelaisten äänien tulkintaan. Alkuperäiskansatutkijat ja etnohistorioitsijat ovat korostaneet, että alkuperäiskansojen omien asiantuntijoiden panos on välttämätön, kun koloniaalisten dokumenttien alkuperäiskansaaäniä pyritään ymmärtämään ja kontekstualisoimaan. Ilman heidän osaamistaan vaarana on, että nämä äänet tulkitaan valtaväestön maailmankuvien ja historiografioiden puitteissa.⁵¹ Tällöin ne jäävät kolonialistisen tiedontuottamisen vangeiksi. Alkuperäiskansojen asiantuntijuuden avulla dokumentteihin tallennetut äänet voivat sen sijaan auttaa kyseenalaistamaan vakiintuneita narratiiveja ja tuomaan tutkimukseen tuoreita näkökulmia.

Kilpailevat maantieteet 1600-luvun kartoissa

Ruotsalaisen maanmittarin Olof Treskin kartta ”Kemin lapinmaasta” vuodelta 1642 on vanhin tieteellisenä pidetty kartta nykyisen Suomen alueen saamelaisten kotimaista. Kuten monissa siirtomaavaltojen tuottamissa kartoissa, myös Treskin työssä limittyvät kilpailevat koloniaaliset ja alkuperäiskansan maantieteet.⁵² Visuaalisesti karttaa hallitsee rajalinja, joka erottaa Ruotsin omikseen julistamat alueet Norjan ja Venäjän maista. Erilliset merkinnät puolestaan osoittavat paikkoja, joihin Tresk suositteli perustamaan kirkkoja. Saamelaisten maista kiinnostuneiden

44. Dubcosky 2018, 307.

45. Veli-Pekka Lehtola, *Evasive Strategies of Defiance. Everyday Resistance Histories among the Sámi*. Teoksessa Thomas Hylland Eriksen, Sanna Valkonen & Jarno Valkonen (toim.) *Knowing from the Indigenous North. Sámi Approaches to History, Politics, and Belonging*. Routledge 2017, 29–46.

46. Duncan 1999, 123.

47. Esim. *Sabmelas-Suomalas Sadne-Kirje*. SKS KIA.

48. Vuokko Hirvonen, *Saamenmaan ääniä. Saamelaisen naisen tie kirjailijaksi*. SKS 1999, 28.

49. Ks. esim. Luettelo koulumestarin opetuspaikoista, oppilasta ym. 1839–45, 1870–71. Inarin seurakunnan arkisto MI:1. Kansallisarkisto.

50. Suomen Lapin ensimmäinen naiskatekeetta oli Emilia Alapieti (s. 1876). Ritva Kylli, *Saamelaisten kaksi kääntymystä. Uskonnon muuttuminen Utsjoen ja Enontekiön lapinmailla 1602–1905*. SKS 2012, 113.

51. Stephen Warren & Ben Barnes, *Salvaging the Salvage Anthropologists*. Erminie Wheeler-Voegelin, Carl Voegelin, and the Future of Ethnohistory. *Ethnohistory* 65 (2018), 189–214; Mt. Pleasant et. al 2018, 215.

52. Kilpailevista maantieteistä ks. Lehtola 2012, 68.

pappien, virkamiesten ja uudisasukkaiden tarpeet lienevät olleen Treskin mielessä myös, kun hän merkitsi karttaansa, mitkä pohjoista halkovista joista olivat ”navigointikelpoisia”. Kartassa ja sen selitystekstissä on kuitenkin runsaasti merkintöjä myös vankasta saamelaisesta läsnäolosta. Kylät, talvitiet ja kauppaverkostot antavat viitteitä saamelaisten tavoista hahmottaa ja käyttää tilaa.⁵³

Karttoja on syystäkin kuvattu ”kolonialismin työkaluksi”.⁵⁴ Ne tarjosivat siirtomaavaloille elintärkeää maantieteellistä tietoa valloitettavista alueista ja pönkittivät niiden statusta luomalla mielikuvia kaukaisten seutujen hallinnasta.⁵⁵ Koloniaaliset kartat ovat myös raamittaneet historiankirjoituksen ”alueellista kehystämistä”. Tutkijanhan täytyy aina sijoittaa analysoimansa tapahtumat johonkin tilaan. Näin tehdessään hän rajaa todellista maailmaa, nimeää sen osia ja merkityksellistä niitä. Lähteet muovaavat merkittävästi näitä valintoja. Kun historioitsija tukeutuu siirtomaavaltujen tuottamiin karttoihin, on vaarana, että hän päätyy uusintamaan koloniaalisia maantieteitä ja sijoittaa alkuperäiskansatkin keskelle koloniaalisten paikannimien, rajojen ja tarkastelukulmien määrittämää tilaa.⁵⁶

Alkuperäiskansatutkijat ja etnohistorioitsijat ovat 2000-luvulla haastaneet koloniaalisten maantieteiden roolia menneisyyden alueellisessa kehystämisessä tarkastelemalla alkuperäiskansojen tilallisia jäsenyyksiä esimerkiksi alkuperäiskansojen suullisten historioiden, paikannimien ja rituaalien avulla. Samalla he ovat pyrkineet sijoittamaan menneisyyden tapahtumia alkuperäiskansojen omiin maantieteisiin ja näin kyseenalaistaneet vakiintuneita käsityksiä esimerkiksi ”keskuksista” ja ”periferioista”.⁵⁷ Koloniaalisten arkistojen ulkopuolelle tähyäminen on siis täs-

säkin tapauksessa osoittautunut hedelmälliseksi. Koloniaalisten arkistojen avulla on mahdollista kartoittaa mielekkäästi myös menneisyyden kilpailevia maantieteitä. Kuten Treskin ”Kemin lapinmaan” karttakin osoittaa, edes siirtomaavaltujen kartat eivät koskaan puhu yksioikoista koloniaalista kieltä. Niissä voi aina havaita ristiriitaisuuksia ja murtumakohtia, joihin pureutuminen auttaa tutkijoita näkemään menneisyyden tilat monimutkaisina ja kiistelyinä. Tämä tulee hyvin ilmi, kun Treskin karttaa ja muita 1600-luvun ruotsalaisia karttoja saamelaisten kotimaista tarkastellaan yksityiskohtaisesti ja suhteutetaan muihin aineistoihin.

Kartat näyttelivät tärkeää roolia Ruotsin valtakunnan laajenemisessa pohjoiseen 1600-luvulla.⁵⁸ Saamelaisten kotimaista laadittiin kuusi tärkeää karttaa: Andreas Buren ”Lapin kartta” (1611) ja ”Pohjoismaiden kartta” (1626), Treskin kartat Kemin (1642) ja Tornion (1643) ”lapinmaista”, Jonas Geddan kartta ”Uumajan lapinmaasta” (1671) ja Johan Schefferuksen *Lapponia*-teoksen osana julkaistu kartta (1673).⁵⁹ Kaikkia näitä on suomalaisessakin historian tutkimuksessa käytetty usein tekstien kuvittamiseen. Vaikka esimerkiksi karttojen maantieteellistä tarkkuutta on tällöin arvioitu kriittisesti, niiden välittämää poliittista maailmankuvaa on pohdittu vähemmän. Kaikkia kuutta karttaa hallitsee kuitenkin valtiokeskeinen ja kolonialistinen tarkastelutapa. Jokaisessa kartassa maisemaa pilkkovat osiin valtakuntien rajat. Sekä Buren ”Lapin kartta” että Treskin kartat nimeävät jo otsikossaan esittämänsä tilan Ruotsin valtakuntaan kuuluvaksi. Myös muut koloniaaliset rajat ovat kartoissa tärkeällä sijalla. Useimpiin niistä on merkitty Ruotsin lapinmaiden rajat ja nimet. Lapinmaat olivat kaupankäynnin ja kruunun hallinnon ympärille

53. Olof Tresk, *Kartor över Kemi & Torne lappmarker 1642 och 1643*. Nordisk Rotogravyr 1928, 18–19.

54. Julia MacArthur, *Cartography and the Political Imagination. Mapping Community in Colonial Kenya*. Ohio University Press 2016, 17.

55. Juliana Barr & Edward Countryman, Maps and Spaces, Paths to Connect, and Lines to Divide. Teoksessa Juliana Barr & Edward Countryman (toim.) *Contested Spaces of Early America*. University of Pennsylvania Press 2014, 1–28; Jordan Brands, *The Cartographic State. Maps, Territory, and the Origins of Sovereignty*. Cambridge University Press 2014, 7.

56. Erbig & Latini 2019.

57. Michael Witgen, *An Infinity of Nations. How the Native New World Shaped Early North America*. University of Pennsylvania Press 2012; Lisa Brooks, Awikigawôgan ta Pildowi Ôjmowôgan. Mapping a New History. *William and Mary Quarterly* 75 (2018), 259–294.

58. Carl-Gösta Ojala, Encountering “the Other” in the North. Colonial Histories in Early Modern Northern Sweden. Teoksessa Magdalena Naum & Frederik Ekengren (toim.) *Facing Otherness in Early Modern Sweden. Travel, Migration and Material Transformations, 1500–1800*. The Boyden Press 2018, 209–228; Ojala & Nordin 2019.

59. Ojala & Nordin 2019, 108–118.

syntyneitä alueellisia kokonaisuuksia; valtakuntien rajojen tavoin ne organisoivat tilaa ensisijaisesti ruotsalaisten ja suomalaisten kauppiaiden, virkamiesten ja pappien näkökulmasta.

Kuten esimerkiksi arkeologit Carl-Gösta Ojala ja Jonas Nordin ovat todenneet, tällaiset esitystavat määrittivät saamelaisten kotimaita ruotsalaisiksi tiloiksi ja liittivät ne symbolisesti osaksi Ruotsin valtakuntaa.⁶⁰ Tämä on ohjannut tutkijoiden näkökulmia merkittävästi. Kun saamelaisten maat on jo 1600-luvulta lähtien esitetty ”luonnollisena” osana Ruotsia, valtakunnan levittäytymistä pohjoiseen on voitu käsitellä kolonialismin sijasta ”valtion yhdentymisenä”.⁶¹ Myös tutkimusalueet on pitkään rajattu valtakuntien ja lapinmaiden rajojen mukaan, jolloin tutkija katsoo saamelaisten menneisyyttä jälleen valtioiden perspektiivistä.

Kaikesta huolimatta Buren, Treskin, Geddan ja Schefferuksen kartoissa on runsaasti jälkiä myös saamelaisten läsnäolosta. Kaikkiin on merkitty saamelaisia asutuksia nimineen, Treskin karttaan myös sekä saamelaisille että kolonisteille tärkeät kirkko- ja markkinapaikat. Saamelaista paikannimistöäkin kartoissa on runsaasti. Onkin selvää, että useiden karttojen piirtäjät ovat keskustelleet saamelaisten informanttien kanssa ja että huomattava osa karttojen maantieteestä perustuu nimenomaan saamelaisilta saatuihin tietoihin.⁶² Niinpä nämä koloniaaliset kartat tallentavat myös saamelaisia maantieteitä, joskin moneen kertaan tulkittuina.

Treskin karttojen maininnat saamelaisista kulkureiteistä ja kauppaverkostoista ovat tärkeä esimerkki saamelaisista tavoista rakentaa ja jäsentää tilaa tavalla, joka poikkeaa kolonialismin tuottamista, hallitsevan ”keskuksen” ja valoitettun ”periferian” suhdetta korostavista tilallisista konstruktioista. Tresk kirjasi karttoihinsa ja niiden selityksiin maininnat esimerkiksi Enontekiön ja Inarin välisestä talvitiestä ja siitä, että

sompiolaiset hankkivat kalaa pääasiassa inarilaisilta ostamalla. Lyhyinäkin nämä merkinnät ovat mielenkiintoisia, sillä ne valottavat saamelaisten omia sosiaalisia verkostoja. Karttojen lisäksi verkostoista kertovat myös esimerkiksi avioliittoja kirjaavat kirkolliset dokumentit. Yhdessä nämä aineistot osoittavat, että mittavat avioliitto- ja sukulaisuusverkostot yhdistivät saamelaisia laajoilla alueilla ja että ihmiset liikkuivat näiden verkostojen puitteissa ahkerasti pitkiäkin matkoja.⁶³ Jos lähdemme tarkastelemaan menneisyyttä näiden verkostojen kontekstissa, se näyttäytyy hyvin erilaisena kuin koloniaalisiin maantieteisiin pitäytymällä. Saamelaisten kotimaat eivät tällöin hahmotukaan ensisijaisesti valtakuntien osina, periferioina tai rajaseutuina, vaan intiimien sosiaalisten suhteiden tiheistä verkostoista rakentuvana ”sukumaastona”.⁶⁴

Toinen mielenkiintoinen avain saamelaisten tilan jäsentämiseen löytyy Schefferuksen *Lapponian* ranskannoksen kartasta, jonka laati Ranskan kuninkaallinen maantieteilijä Augustin Lubin (ks. kuva 2). Lubinin kartta poikkeaa selkeästi latinankielisessä alkuperäisteoksessa julkaistusta. Siinä missä alkuteoksen kartta jakaa saamelaisten kotimaat tuttuun tapaan valtakuntien ja Ruotsin lapinmaiden rajoilla, Lubinin kartassa kulkee saamelaismaiden yli näiden lisäksi teksti ”Salmien latti”.⁶⁵ Lubin lienee lainannut termin Schefferukselta, joka kertoo teoksessaan, että saamelaisille ”itselleen Lappia on Salmienlatti”.⁶⁶ Tämä ja samankaltaiset nimet olivat tuttuja myös saamelaisten parissa 1600-luvulla työskennelleille papeille, joilta Schefferus paljolti sai tietonsa.⁶⁷ Yhdessä Lubinin kartta ja Schefferuksen ja pappien tekstit kertovat saamelaisesta maantieteellisestä konstruktioista, joka yleensä jää koloniaalisissa kartoissa ja niihin pohjautuvissa tutkimuksissa lähes tyystin näkymättömiin. Historioitsijat ovat usein olleet haluttomia kutsumaan saamelaisten kotimaita

60. Ojala & Nordin 2019, 99, 108.

61. Fur 2013, 26; Lindmark 2013, 133; Ojala 2018, 221.

62. Ojala & Nordin 2019, 111.

63. Aslak Aikio, *Avioliitto ja identiteetti. Saamelaisten ja suomalaisten avioituminen Utsjoella, Inarissa ja Enontekiöllä. Suomen ja Skandinavian historian pro gradu*, Historian laitos, Oulun yliopisto 1998.

64. Sukumaaston (*kinscape*) käsitteestä ks. Sami Lakomäki, *Gathering Together. The Shawnee People through Diaspora and Nationhood, 1600–1870*. Yale University Press 2014, 33–34.

65. Jean Scheffer, *Histoire de la Laponie*. Oliver de Varennes 1678.

66. Johannes Schefferus, *Laponia*. Latinasta suomentanut Tuomo Ikonen. Karisto 1963, 35.

67. Esim. Johannes Tornæi, *Berättelse om lapmarckerna och deras tillstånd. Bidrag till kännedom om de svenska landsmälen och svenskt folkliiv XVII* (1900), 16.

sellaisilla saamelaisten omilla, kollektiivisesti omaan maahan viittaavilla termeillä kuin Sápmi. Perusteluna on tyypillisesti, että nämä nimet ovat moderneja, poliittisen saamelaisliikkeen luomuksia.⁶⁸ Kuitenkin Schefferus ja Lubin tekevät selväksi, että jo 1600-luvulla ainakin jotkut saamelaiset puhuivat ainakin joissain tilanteissa ”saamelaisten maasta”. Se, ketkä tällaisia nimiä käyttivät ja mitä ne heille merkitsivät, on tärkeä tutkimuskohde.

Niin ”Sabmienladtin” kaltaiset konstruktiot kuin Treskin kartoittamat saamelaiset verkostotkin haastavat perinteisiä tapoja kehystää menneisyyden tiloja ja tarjoavat vaihtoehtoisia tilallisia kehyksiä. Näyttäsikö saamelaisten kotimaiden historia erilaiselta, jos ne nähtäisiin Suomen (tai Ruotsin, Norjan tai Venäjän) rajaseudun sijasta oman maailmansa keskuksena, josta käsin moninaiset sosiaaliset, poliittiset ja taloudelliset verkostot levittäytyivät kaikkiin ilmansuuntiin? Kilpailevien saamelaisten ja kolonialistien maantieteiden erittely ja vertailu avaa siis uusia mahdollisuuksia pohtia, miten jäsenämme koko Fennoskandian menneisyyttä.

■ Kuva 2. Augustin Lubinin laatima *Carta Nouvelle de la Laponie* (1678) käyttää saamelaisten kotimaista useita eri nimiä. Kolonialistien valtakuntien ”lappien” (*Laponie*) ja ”lapinmaiden” (*lapmark*) ohella kartalla esiintyy myös saamelaisperäinen nimi ”Sabmien latti”, saamelaisten maa. Lähde: J. Scheffer, *Histoire de Laponie*. Olivier de Varennes 1678. Kansalliskirjasto, Nordenskiöldin kokoelma.

Johtopäätökset

Kolonialismi on monitahoinen ilmiö. Pelkän yksisuuntaisen valloituksen ja vallankäytön sijaan se on myös vastarintaa, vuorovaikutusta ja monimutkaisia inhimillisiä suhteita. Kolonialismi-termiä ei kannatakaan saamelaisten historioiden tutkimuksessa vältellä sillä perusteella, että kyseessä olisi yksioikoinen, moderni tai poliittisesti latautunut käsite. Sen sijaan historioitsijoiden tehtävänä on tarttua haasteeseen ja tutkia kolonialismin moninaisia ilmenemismuotoja ja sävyjä saamelaisten kotimailla. Tällöin on olennaista huomata, että pääosa käyttämämme kirjallisista lähteistä – etenkin keskiajalta

68. Höglund & Burnett 2019, 2.

1800-luvulle tuotetut dokumentit – ovat itsessään elimellinen osa kolonialismia; ne ovat syntyneet valtioiden ja kirkkojen pyrkimyksissä ulottaa valtaansa saamelaisyhteisöihin ja niiden maille. Ne ovat luomisestaan saakka tuottaneet kolonialismia ja sen monimutkaisia valtasuhteita. Silti – tai juuri sen vuoksi – nämä dokumentit ovat arvokas aineisto koloniaalisen historian ymmärtämiseen. Jos niitä analysoidaan nimenomaan koloniaalisina arkistoina, koloniaalisten prosessien muovaamina ja siksi erityisen kriittistä huomiota vaativina kulttuurisina tuotteina, ne auttavat hahmottamaan moniäänistä ja -kerroksista menneisyyttä. Kuten tässä artikkelissa esitetyt esimerkit osoittavat, myös koloniaalisten dokumenttien risivalottaminen ja kontekstualisointi esimerkiksi saamelaisten suullisen perinteen ja arkeologisen aineiston avulla tuottaa yllättävänkin moniäänisen kuvan menneisyydestä.

Kolonialismin ja saamelaisten historioiden tutkijan on äärimmäisen tärkeää olla tietoinen hyödyntämiensä aineistojen luonteesta ja siitä, miten se raamittaa hänen työtään. Yhtä olennaista on avata aineistojen synnyn ja oman tiedontuottamisen prosesseja tutkimuksen yleisöille. Saamelaisten historioita ei tutkita tyhjiössä

vaan todellisessa maailmassa, jossa kiistat maaomistajien, itsehallinnosta ja kulttuurisesta omistajuudesta ovat olennainen osa alkuperäiskansan elämää. Suomessakin näihin kiistoihin etsitään usein ratkaisua tai näkökulmaa historiantutkimuksesta ja sen hyödyntämistä arkistoista. Tässä kontekstissa sillä, miten ja millaisin reunaehdoin tutkijat käyttävät arkistoja esittääkseen ja tulkitakseen saamelaisten ääniä, tehdäkseen saamelaisia näkyviksi tai näkymättömiksi ja sijoittaakseen narratiivejaan tilallisiin kehyksiin, on paljon enemmän kuin vain akateemista merkitystä.

Sami Lakomäki on kulttuuriantropologian yliopistonlehtori Oulun yliopistossa.

Sähköposti: sami.lakomaki@oulu.fi.

Sirpa Aalto on historian dosentti ja tutkimuskoordinaattori Oulun yliopistossa.

Sähköposti: sirpa.aalto@oulu.fi.

Ritva Kylli on historian dosentti ja yliopistonlehtori Oulun yliopistossa. **Sähköposti:** ritva.kylli@oulu.fi.